
De Holocaust, 1933-1941-1945

Wichert ten Have en Maria van Haperen

'Op 1 juni 1943, vroeg in de morgen, werden onder doodse stilte in de barakken de namen voorgelezen van hen die met de gereedstaande goederentrein oostwaarts zouden vertrekken.

[...] We spraken elkaar moed in. We gaan aanstonds naar het oosten, waarschijnlijk naar Polen. Daar treffen we misschien onze familieleden en kennissen die al eerder vertrokken waren. We zullen daar hard moeten werken en ontberingen lijden. Het zal er 's zomers heet en 's winters heel erg koud zijn. Maar we hebben goede moed. We zullen ons door niemand en niets laten ontmoedigen.

Maar niemand van ons wist uiteraard wat ons precies te wachten stond. We moesten er maar het beste van zien te maken. We zouden trachten zoveel mogelijk bij elkaar te blijven en de oorlog te overleven. Dat was het enige zinnige dat je onder die omstandigheden nog tegen elkaar kon zeggen.

[...] Nadat onze wagon met zoveel mogelijk mensen volgepropt was en de deur aan de buitenkant met grote haken gesloten, hield De Vries een telling waaruit kwam vast te staan dat we met z'n tweeënzestigen waren plus een kinderwagen. We stonden met al onze bepakking als haringen in een ton. Van enige ruimte om je benen te strekken was nauwelijks sprake.

[...] Het eerste probleem dat we probeerden op te lossen was in welke houding we de tocht zouden maken, staand of zittend. Een algemeen advies was niet te geven. Een aantal mensen kon zitten, als er dan maar anderen waren die gingen staan. De kinderwagen en de tonnen namen ook de nodige ruimte in beslag. Nog voor de trein vertrok werd al druk van de ton gebruikgemaakt omdat velen hun zenuwen niet de baas konden. Er werd een afspraak gemaakt dat bij toerbeurt twee vrouwen een jas zouden ophouden wanneer er een seksegenote op de ton moest om haar behoefte te doen. Voor de mannen gold uiteraard hetzelfde. Het laat zich voorstellen dat zich al snel een ondraaglijke stank in de wagon verspreidde.'¹

Jules Schelvis (1921), overlevende van de Holocaust uit Nederland

Inleiding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn door toedoen van nationaalsocialistisch Duitsland ongeveer 5,7 miljoen Joden vermoord. Dit waren geen slachtoffers van oorlogsgeweld. Ze werden gedood omdat ze joods waren.

Deze volkerenmoord ontwikkelde zich in fasen, maar het doel stond in grote lijnen vast. In de eerste fase van de oorlog moesten ‘volksvreemde elementen’ — voornamelijk Joden, maar ook Roma en Sinti — uit Duitse gebieden worden gezuiverd. Vanaf de inval in Polen, op 1 september 1939, maar vooral vanaf de aanval op de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 vonden massa-executies plaats. In het najaar van 1941 kwam er een politiek tot stand die tot doel had de Joden te deporteren om ze uiteindelijk allemaal te vermoorden.

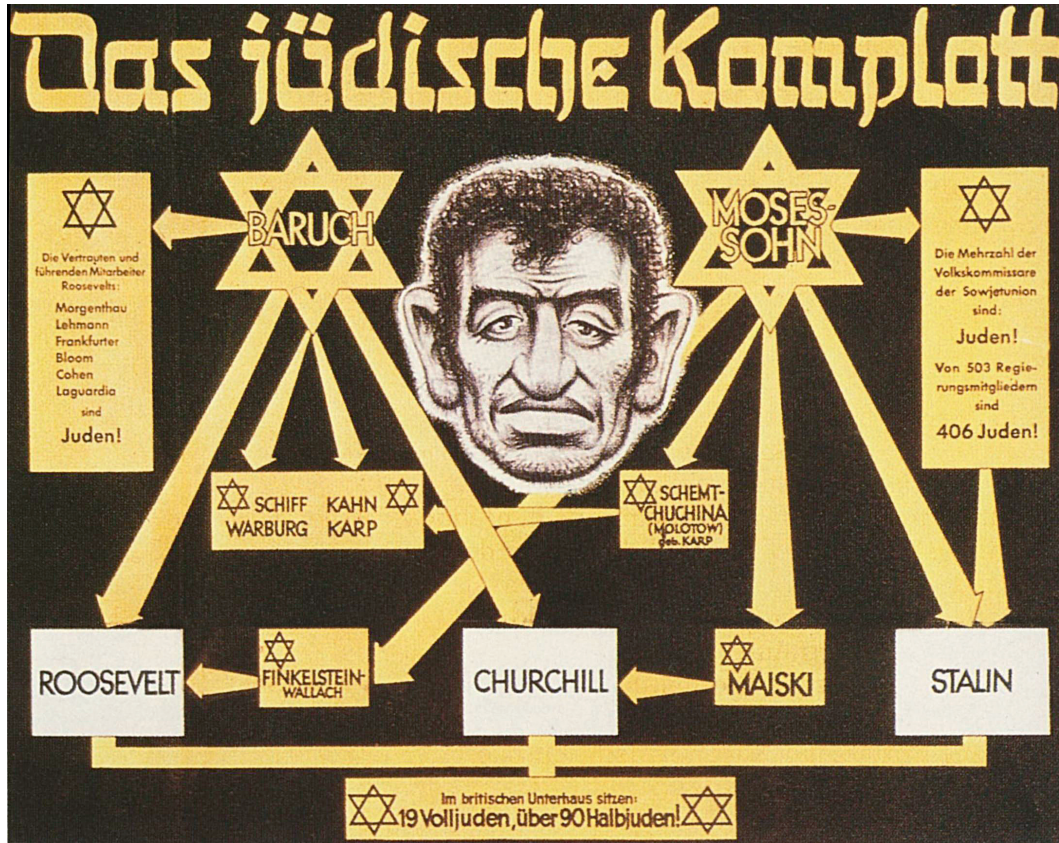
Voor een belangrijk deel gebeurde dat door de slachtoffers op een industrieel georganiseerde wijze te laten stikken in speciaal daarvoor ontworpen kampen met gaskamers en crematoria. Hiervoor was een gigantische logistieke operatie nodig. Die werd zorgvuldig voorbereid en uitgevoerd, niet alleen door speciale functionarissen, maar ook door beambten uit reguliere diensten zoals de spoorwegen. Vanwege deze karakteristieken wordt de moord op de Joden beschouwd als genocide zonder precedent.

Het begrip Holocaust

In de loop van de jaren heeft de moord op de Europese Joden verschillende namen gekregen. In het algemeen werd na de Tweede Wereldoorlog niet veel in het openbaar over de verschrikkingen gesproken. Raul Hilberg, pionier-historicus van de Holocaust, sprak over de ‘destruction of the Jews’ (vernietiging van de Joden). Door de bekende tv-serie *The Holocaust* (1978) kregen de vervolging van en uiteindelijk de moord op de Europese Joden grote publieke aandacht.

Het begrip ‘Holocaust’ (Grieks voor ‘brandoffer’) kwam al eerder voor, maar werd vanaf nu internationaal gebruikt om de tragedie van de moord op de Joden aan te duiden. Dat blijkt ook uit de naam Holocaust Memorial Day voor 27 januari, de dag die door de Verenigde Naties is uitgeroepen als herdenkingsdag van de moord op de Joden. Verder komt de naam terug bij de vele Holocaustmusea en -centra. Anderen, met name Joden zelf, vinden deze naam minder geschikt en spreken liever van de ‘Sjoa’, het Hebreeuwse woord voor catastrofe.

Sommige auteurs beschouwen de Jodenvervolging in de jaren dertig al als onlosmakelijk deel van de Holocaust. Anderen laten deze beginnen in de herfst van 1941, toen nazi-Duitsland daadwerkelijk de massamoord op de Joden ging organiseren en uitvoeren. Vooral vanwege het antisemitisme gebruiken sommigen het begrip Holocaust specifiek voor de moord op de Joden. Anderen pleiten ervoor vervolgte groepen als de Roma ook als slachtoffers van de Holocaust te beschouwen.

'Het Joodse complot'

Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

1. Historische achtergrond

Voor de beschrijving van de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog is ook de historische context belangrijk. De Holocaust vond niet in een isolement plaats. Een karakterisering van de Holocaust is pas mogelijk door deze te plaatsen in de oorlogshandelingen met alle bijbehorend geweld, zoals de moord op miljoenen Polen en Russische krijgsgevangenen. Oost-Europa en het westen van de Sovjet-Unie waren het toneel van een veelsoortig massaal geweld.

Zonder het antisemitisme, de diepgewortelde Jodenhaat, is de Holocaust niet denkbaar. Deze haat ontwikkelde zich vanaf het begin van het christendom. De mythe dat de Joden schuldig waren aan de dood van Christus was hardnekkig. Ook werden Joden verdacht van rituele moorden op christenen. In tijden van rampen zoals pestepidemieën fungeerden de Joden als zondebok, en vonden er pogroms plaats. Door negatieve stereotyperingen werden Joden van vele beroepen uitgesloten en zelfs uit landen verbannen.

Na de Franse Revolutie werden aan Joden in West- en Midden-Europa gelijke rechten toege-

18 kend. Maar na de negentiende eeuw werden de Joden ook verantwoordelijk gehouden voor de negatieve gevolgen van industrialisering en individualisering. De Joden werden gezien als gangmakers en profiteurs van het kapitalisme, maar ook van het socialisme. Ontwikkelingen in de wetenschap leidden tot ideeën over rassen en de biologische evolutie, waardoor een nieuw raciaal antisemitisme kon ontstaan. Volgens deze rassentheorie waren Joden een ‘volksvreemd’ ras en een ‘probleem’. Het begrip ‘Joods probleem’ (*Judenfrage*) gaf aanvankelijk een discussie over de emancipatie van de Joden aan. Maar nu was het ‘minderwaardig ras’ tot een ‘probleem’ geworden, waarvoor volgens radicale antisemieten een oplossing gevonden moest worden.

Antisemitisme

Antisemitisme kwam in veel landen voor. In Duitsland werd het antisemitisme na de Eerste Wereldoorlog een vast element in de heersende onvrede. De gekrenkte nationale trots ging samen met een afkeer van de nieuwe, democratische Republiek van Weimar en het verlangen naar een sterke autoritaire staat. Het groeiende nationalisme was een voedingsbodem voor de groei van het antisemitisme in Duitsland. Het nationaalsocialisme kwam op deze voedingsbodem tot bloei. Het ideale mensbeeld was ‘arisch’ en daarbij hoorden bij voorkeur blond haar, blauwe ogen en ‘Germaans’ bloed. Voor andere ‘rassen’, en voor bijvoorbeeld gehandicapten en ‘asocialen’ was geen plaats.

Sinds de nationaalsocialisten in 1933 aan de macht waren gekomen werden politieke tegenstanders fel bestreden. Ook kregen discriminatie en vervolging van Joden en Roma voet aan de grond. Racistische wetgeving bevestigde deze politiek. Joden, die zichzelf tot dan toe vaak als volkomen Duits beschouwden, werden in een isolement gebracht en hun rechten werden hen ontnomen. De Neurenberger wetten van 1935 verboden onder meer relaties en huwelijken tussen ‘raszuivere’ Duitsers en anderen. Het antisemitisme nam gewelddadige vormen aan tijdens de pogrom op 9 en 10 november 1938. Tijdens deze *Kristallnacht* werden niet alleen de ruiten van Joodse winkels vernield en Joods bezit geroofd. Er werden ook veel Joden mishandeld en zelfs vermoord. Arrestaties van Joden vonden plaats zodat zij zouden willen emigreren. Al vóór de oorlog was het voor nationaalsocialisten duidelijk dat in de toekomst voor Joden geen plaats meer zou zijn in Duitsland.

2. De Tweede Wereldoorlog

In de loop van de jaren dertig emigreerden tienduizenden Joden uit Duitsland en Oostenrijk, met achterlating van de meeste van hun bezittingen. Er bestonden al langer ideeën over een gedwongen emigratie, bijvoorbeeld het plan de Joden naar Madagaskar te sturen. Nationaalsocialisten in alle gelederen waren eraan gewend dat bij antisemitische acties geweld werd gebruikt.

Duitsland veroverde Polen in het najaar van 1939. De opmars van het Duitse leger naar het oosten bracht een golf van massamoorden op gang. Volgens plan waren ze gericht tegen de

Poolse elite: intellectuelen, priesters, officieren en politieke leiders. De Sovjet-Unie en nazi-Duitsland hadden een verdrag gesloten, het zogenaamde Molotov-Ribbentrop-pact. In een geheim deel van dat verdrag was Polen verdeeld in een Sovjet-Russische en een Duitse invloedssfeer. Centraal- en West-Polen werden door het Duitse Rijk ingelijfd. Het centrale deel werd tot Wartheland herdoopt. Het resterende deel, met steden als Warschau, Lviv en Krakau, werd als een protectoraat bestuurd onder de naam *Generalgouvernement*. Polen moest volgens plan geschikt worden gemaakt voor bewoning en exploitatie door Duitsers. Slavische volken werden als minderwaardig beschouwd en waren hoogstens bruikbaar als dwangarbeiders. Gedwongen volksverhuizingen van honderdduizenden Polen van west naar oost moesten ruimte scheppen. Onder hen waren veel Joden. Twee miljoen Joden kwamen met de verovering van Polen onder de naziheerschappij. Na de militaire strijd werden speciale eenheden het land ingezonden om de 'vijanden van het Rijk' te bestrijden. Behalve de Poolse elite waren ook veel Joden het slachtoffer. Duizenden van hen kwamen eind 1939 om het leven. Intussen was er een plan opgesteld om alle Joden te deporteren naar een soort reservaat aan de oostgrens van het door de Duitsers bezette deel van Polen. Al in het najaar van 1939 werden Poolse en Oostenrijkse Joden gedeporteerd. Ook tijdens deze acties werden door SS en politie talloze Joden vermoord. In 1940 werden de deportaties tijdelijk gestaakt omdat het *Generalgouvernement* problemen had om alle Joden daar onder te brengen.

Joden ontvluchten een stad in Litouwen, 1939.

Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

2.1 De Joden worden geïsoleerd

De Duitse autoriteiten waren begonnen met het inrichten van getto's. Het samenbrengen van Joden kon later het transport vergemakkelijken. Tot die tijd zouden de Joden in de getto's dwangarbeid kunnen verrichten. Bij de industriestad Lodz in Polen werd in februari 1940 een getto gevestigd, dat als voorbeeld diende voor de Duitsers.

De getto's waren overbevolkt en er was gebrek aan veel voorzieningen. Dwangarbeid hoorde bij het leven in een getto. De Duitsers wezen vertegenwoordigers van de Joodse bevolking aan, die als Joodse raad (*Judenrat*) het interne bestuur moesten regelen, maar verder geheel afhankelijk waren van de Duitsers. De omstandigheden in getto's als Lodz, Warschau, Lublin en vele andere waren verschillend, maar in de meeste gevallen erbarmelijk.

Sinds het voorjaar van 1940 waren ook Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk door Duitsland bezet. De Joden ondergingen er dezelfde behandeling van ontrechting en vervolging als de Joden in Duitsland. Overal in de bezette en veroverde gebieden werden Joden geconcentreerd in getto's of gedeporteerd naar het gebied rond Lublin in Polen. Intussen waren verstandelijk gehandicapten uit Duitsland en elders overgebracht naar speciale inrichtingen, waar ze op bevel van Hitler slachtoffer werden van het zogeheten euthanasieprogramma.

Aktion T4 — euthanasieprogramma

Vanaf eind jaren dertig werd op bevel van Hitler een euthanasieprogramma uitgevoerd voor mensen die volgens de normen in het Derde Rijk 'niet geschikt' waren om te leven. Het ging om mensen die gehandicapt waren, of ongeneeslijk ziek. Binnen dit programma werd vanaf 1940 geëxperimenteerd met vergassing. De artsen van *Aktion T4* ontwikkelden een methode waarmee zo'n 20 patiënten tegelijk konden worden vergast. Het programma werd na protesten van de kerken gestopt, maar had al ruim 360.000 slachtoffers gemaakt. Van de ervaringen die bij *Aktion T4* werden opgedaan werd bij de vernietiging van de Joodse bevolking veelvuldig gebruikgemaakt. *Aktion T4* werd vernoemd naar het hoofdkwartier van het nazi-euthanasieprogramma, dat gehuisvest was in Tiergartenstrasse 4, in Berlijn.

Alle voorwaarden voor een volkerenmoord waren in het voorjaar van 1941 aanwezig. Duizenden Joden waren al gedeporteerd en de dood ingejaagd. De overigen waren geïsoleerd van de rest van de maatschappij, leefden in onhygiënische omstandigheden en hadden een wanhopig tekort aan voedsel.

3. Na de inval in Rusland

Op 22 juni 1941 vielen Duitse troepen in de zogenoemde Operatie Barbarossa de Sovjet-Unie binnen. Zij verwachtten binnen enkele maanden het Rode Leger te verslaan. Onmiddellijk na het veroveren van de eerste gebieden vonden systematisch massamoorden op de Joden plaats. Het doden van gevangengenomen communisten was tevoren in een bevel vastgelegd. Speciale

Joden in Krakau, Polen, 1940
Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

eenheden, de zogenaamde *Einsatzgruppen*, trokken op achter het front om mogelijke vijanden te bestrijden. Zij werden ondersteund door politie en eenheden van het leger, de *Wehrmacht*. Partizanen werden geëxecuteerd. De moordbevelen werden al snel ook op honderdduizenden Joden toegepast.

3.1 Vernietigingsoorlog

In de maanden voorafgaand aan de aanval op de Sovjet-Unie had Hitler zijn belangrijkste generaals persoonlijk van zijn oorlogsplannen op de hoogte gebracht. Zijn waarschuwing luidde dat het geen conventionele oorlog zou worden, maar een 'vernietigingsoorlog'.²

Volgens Hitler moest de aanval op Rusland de militaire overwinning brengen waarmee het Derde Rijk duizend jaar zou kunnen standhouden. Rusland bezat in zijn ogen onuitputtelijke economische reserves en de levensruimte die het Duitse volk nodig had. Een oorlog tegen bolsjewieken en Joden kon daarom weinig anders zijn dan een vernietigingsoorlog. Ze golden als de doodsvijand van het nationaalsocialisme.

20-8-1941

‘[...] We praten over het Joodse vraagstuk. De Führer ziet zijn profetie in de Rijksdag bevestigd: wanneer het de Joden zou lukken weer een wereldoorlog te provoceren, dan zou deze oorlog in hun eigen vernietiging eindigen. Met een bijna beangstigende nauwkeurigheid wordt deze profetie in deze weken en maanden bevestigd. In het oosten moeten de Joden nu het gelag betalen. [...] Het Jodendom is een *Fremdkörper* onder de beschaafde volkeren en hun optreden was de laatste dertig jaar zo verwoestend dat de reactie van de volkeren absoluut begrijpelijk, noodzakelijk, ja zelfs volkomen natuurlijk is. In ieder geval zullen de Joden in de komende wereld niet veel te lachen hebben. In Europa is nu al sprake van een zeker eenheidsfront tegenover het Jodendom.’³

Dagboekantekening van Joseph Goebbels

De Duitsers werden gesteund door anticommunistische milities uit onder meer Oekraïne en Litouwen. Een groot deel van de bevolking was anti-Russisch en anticommunistisch. Ook was er onder de bevolking vaak sprake van een diepgeworteld antisemitisme. Na twee decennia onafhankelijkheid waren de Baltische landen in juni 1940 weer door de Russen bezet. Grote groepen uit de bevolking waren gedeporteerd. Vele Baltische nationalisten beschouwden de Joden hiervoor verantwoordelijk en verwelkomden net als veel Oekraïners de komst van de Duitse troepen.

Tot de herfst van 1941 breidden de moordpartijen op Joden zich uit. Voortaan werden niet alleen weerbare mannen, maar ook vrouwen en kinderen het slachtoffer. Deze radicalisering werd gestimuleerd door de *Reichsführer* van de SS, Heinrich Himmler, en door Reinhard Heydrich, chef van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* (SD). In Letland en Litouwen moesten mannen op bevel dwangarbeid verrichten. Vrouwen en kinderen werden stelselmatig vermoord. Op het platteland werden met steun van lokale anticommunistische milities vele Joden vermoord. In Riga vond op 7 en 8 december 1941 een beruchte moordpartij plaats, waarbij 20.000 Joden omkwamen. Buiten Vilnius in Litouwen, in het bos van Ponary, hebben tussen juli 1941 en juli 1944 regelmatig massa-executies plaatsgevonden. Vaak werd de lokale bevolking door de Duitsers aangemoedigd aan de moordpartijen mee te doen.

Ook in Oekraïne begonnen in de zomer van 1941 SS-eenheden en politie niet alleen mannen, maar ook Joodse vrouwen en kinderen te vermoorden. De Joden werden in de steden verzameld. De Joodse mannen werden gedwongen kuilen en greppels te graven, net buiten de steden. Alle slachtoffers werden dan te voet afgevoerd naar de executieplaats waar ze rij voor rij werden geëxecuteerd. Dit patroon herhaalde zich op vele plaatsen.

Na de verovering van de hoofdstad Kiev werd alle Joden van de stad bevolen zich te verzamelen. Op 29 en 30 september 1941 werden 33.771 Joden buiten de stad, in Babi Jar, doodgeschoten aan de rand van een ravijn. Na afloop werden de randen ervan opgeblazen om de lichamen met aarde te bedekken. In Wit-Rusland volgde na enkele maanden een tweede reeks moordacties, die tienduizenden Joden het leven kostte.

Vele honderdduizenden Joden werden in de op de Sovjet-Unie veroverde gebieden vermoord. Het was bijna onmogelijk aan de dodelijke acties te ontkomen. Een klein aantal Joden overleefde door verder oostwaarts te vluchten, naar de gebieden die nog in handen van de Sovjets waren. De vervolging van de Joden bleef niet beperkt tot Polen en de voormalige gebieden van de Sovjet-Unie. In Servië bestond sinds het voorjaar van 1941 een Duits militair bestuur, gesteund door een regime van collaborateurs. Duizenden Joden, ook vrouwen en kinderen, werden er 'terechtgesteld'. In Roemenië waren het de militaire en politie-eenheden van het land zelf, die Joden en Roma deporteerden. Soms vonden al executies plaats in Roemenië zelf. In Odessa vond op bevel van de Roemeense dictator Ion Antonescu een slachting plaats, waarbij ongeveer 25.000 Joden werden vermoord.

4. De *Endlösung*

In augustus en september 1941 stagneerde de Duitse opmars in de Sovjet-Unie. Het Rode Leger bood felle tegenstand. In het najaar van 1941 begon Duitsland met de deportatie van Joden naar Polen. Het werd nu duidelijk dat de oorlogshandelingen niet toelieten dat Joden nog verder naar het oosten zouden worden verdreven.

'[...] Nadat de Duitsers ons bezet hadden, wisten we niet wat we moesten doen, het was heel erg.

Op een gegeven moment hoorden we dat we zouden worden gedeporteerd. We mochten twintig kilo bagage meenemen, en vijftig zloty per persoon. Ze sloten de halve stad op. De andere helft stuurden ze naar Izbica en Wieprz. Onder de mensen van dat transport waren zowel arme als rijke Joden.

[...] Bij aankomst in Izbica kreeg iedereen een woning toegewezen. Meestal moesten drie families één woning delen. Wie geluk had, zat met slechts twee families in één woning. Sommigen moesten echter een woning met vier gezinnen delen, wat erg krap was.

[...] Het duurde niet lang of we hoorden dat er weer een transport kwam uit Kulice. Hierdoor werd het in het getto heel erg krap. Het was een heel klein stadje, waar voor de oorlog misschien tweehonderd Joden woonden. De synagoge stond in het midden. Er was zo weinig ruimte dat er Joden op de galerij in de synagoge moesten wonen. En toen kwamen er transporten uit Tsjechië, en uit Berlijn. Mensen begonnen hun bezittingen te verkopen, want ze hadden geen inkomsten. Je mocht niet naar buiten, om vijf uur ging alles op slot. Daarna zorgde de Joodse Raad ervoor dat de mensen gingen werken. Omdat ze hierbij werden geslagen, wilden de mensen niet meer werken. Dus diegenen die niets meer hadden, die niet meer wisten wat ze moesten doen, stelden voor: "Als ik van jou vijf zloty krijg, ga ik voor jou werken." Ik moest toch ergens van leven en had geen keus. Ik had mijn familie waarvoor ik moest zorgen.²⁴

Chaskiel Menche (1910-1984), overlevende van Sobibor

24 De getto's in de door de Duitsers beheerste gebieden waren overbevolkt en niet in staat de uit het westen gedeporteerde Joden op te vangen. Er werd naar radicalere en meer definitieve oplossingen gezocht. De lokale initiatieven liepen parallel aan de wensen van Berlijn. In Chelmo, West-Polen, werd begonnen met het inrichten van een vernietigingskamp: een kamp uitsluitend bedoeld voor het doden van mensen. Tot in 1943 zouden hier meer dan 150.000 Joden — maar ook Roma — worden vermoord. Hier werd gebruikgemaakt van de ervaringen die met gehandicapten in het *Aktion T4*-programma waren opgedaan. Nu werden de slachtoffers in vrachtwagens gedreven. De uitlaatgassen van de motoren in de afgesloten vrachtwagens zorgden binnen 20 minuten voor dood door verstikking.

Dit waren de eerste stappen van de 'totale oplossing', de *Endlösung*, zoals de nazileiders die voor ogen stond. Op 12 december 1941 sprak Hitler in een vergadering met partijbestuurders over de *Judenfrage*.⁵ Zoals Goebbels in zijn dagboek noteerde, betoogde Hitler dat hij het probleem definitief wilde oplossen. Hij had de Joden immers voorspeld dat als ze weer een wereldoorlog zouden veroorzaken, ze daarbij hun eigen vernietiging dichterbij zouden brengen. De wereldoorlog was er en de vernietiging van het Joodse volk zou het gevolg moeten zijn, zo redeneerde Hitler.

Hitler en de vernietiging van de Joden

Over de persoonlijke rol van Hitler bij de Holocaust is lang discussie geweest onder historici. Was de uitroeiing van de Joden een al lange tijd door hem voorbereid plan? Of was de vernietiging in de veranderende omstandigheden geleidelijk door nationale en lokale nazifunctionarissen werkelijkheid geworden? Ongetwijfeld werd de uitwerking van Hitlers idee om de Joden te vernietigen beïnvloed door de omstandigheden. In het najaar van 1941 moet het besluit alle Joden te vermoorden op het hoogste niveau genomen zijn, in overeenstemming met de opvattingen van Hitler. Het werd uitgevoerd door nazifunctionarissen die actie ondernamen volgens de opvattingen van de Führer. En het was ondenkbaar zonder het wijdverbreide moorddadige antisemitisme.

Het algemene toezicht op de *Endlösung* had Heinrich Himmler op zich genomen. De leiding over de uitvoering was opgedragen aan Reinhard Heydrich. De SS-officier en *Regierungsrat* Adolph Eichmann, hoofd van de onderafdeling IV B 4 van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), was verantwoordelijk voor de organisatie van de deportatie van Joden buiten het gebied van het Duitse Rijk en de Sovjet-Unie.

Op 20 januari 1942 vond aan de Wannsee bij Berlijn een conferentie plaats, waar Heydrich topfunctionarissen van ministeries en van bestuursorganen in het oosten inlichtte over de politiek tegenover de Joden. In de notulen was nog sprake van *Endlösung* en arbeid. In werkelijkheid werden de aanwezigen ingelicht over de noodzaak mee te werken aan de moord op alle Europese Joden. Heydrich, geassisteerd door Eichmann, sprak over de noodzaak de Joden te

verwijderen. Ze zouden bijvoorbeeld in colonnes, terwijl ze in de wegebouw werkten, verder naar het oosten worden gedreven. Velen zouden daarbij dan omkomen, en met de overlevenden zou korte metten worden gemaakt. In verband hiermee werden toen al ‘praktische ervaringen verzameld die met het oog op de komende oplossing van de *Judenfrage* van groot belang zijn’. Daarmee werden later te gebruiken moordmethoden bedoeld, zoals het doden met gas.

4.1 Aktion Reinhardt

Vanaf oktober 1941 werden in het *Generalgouvernement* de voorbereidingen getroffen voor een massale moord op de Joden. Op veel plaatsen vonden al executies plaats. Functionarissen die in het westen ervaring hadden opgedaan in het ‘euthanasieprogramma’, werden naar Lublin overgeplaatst. Van hun ervaring zou in Polen gebruik worden gemaakt. Duidelijk was dat de nieuwe acties om de Joden te vermoorden vooral in het *Generalgouvernement* georganiseerd zouden worden. Vanaf maart 1942 ontruimden SS en politie de getto’s.

Op 27 mei 1942 werd Heydrich slachtoffer van een aanslag door het Tsjechische verzet. Sindsdien kreeg de actie tegen de Joden in het *Generalgouvernement* de naam *Aktion Reinhardt*. De centrale leiding van *Aktion Reinhardt* berustte bij de SS-officier Odilo Globocnik. In het hele gebied werd nu jacht gemaakt op Joden. Op bevel van Himmler werden arbeidsgeschikte mannen in verzamelkampen bijeengebracht. De overige Joden werden samengebracht en ter plekke vermoord of gedeporteerd. De deportaties hadden de vernietigingskampen van *Aktion Reinhardt* als eindbestemming. Daar wachtte alleen de dood.

‘In 1943 werden we weggevoerd. ’s Ochtends vroeg, rond een uur of vijf, werden we gewekt door een gewerschot. Vervolgens drongen SS’ers onze woningen binnen en voerden alle Joden naar het marktplein. Aanvankelijk hoopten we nog dat ze ons naar een werkkamp zouden brengen.

We hadden over Sobibor gehoord. Na het transport bevonden we ons tegenover een grote poort. Ik herinner me nog dat daar alleen SS-*Sonderkommando* boven stond. Dit was Sobibor.

Toen werd de poort geopend en gingen we naar binnen. Ik kon niet geloven dat het een vernietigingskamp was, omdat het er allemaal zo lieflijk uitzag. Het was 23 april 1943. De zon scheen en het leek een prachtige zomerdag. Ik wist dat we gingen sterven, maar tegelijkertijd kon ik het niet geloven. Het was gewoon zo mooi daar. Als iemand het over een vernietigingskamp had, stelde ik me een gevaarlijke plek voor, iets wat de Joden een *gehennen* noemen, een soort hel. In dat soort oorden zijn de mensen smerig en dolen ze rond en zie je overal vuur. Maar hier zag ik een mooi dorpje, met een fraai stationnetje, hoewel ik tweehonderd meter verderop wel vuur zag. Ik besepte dat dit het einde was.

Plotseling hoorde ik een stem die zei: “Mannen naar rechts, vrouwen en kinderen naar links.” Ik stond naast mijn moeder, mijn jongere broer stond naast mijn vader. Ik was vijf-

tien. Ik ben nog steeds niet lang, maar toen was ik heel klein en mager. Ik dacht niet dat ik een kans had het te overleven.⁶

Thomas Blatt (1927), overlevende van Sobibor

Behalve het al bestaande kamp in Chelmino werden er drie speciale vernietigingskampen ingericht: Belzec (maart 1942), in het oosten van Polen, voor de moord op Joden uit Lublin en Lviv en omgeving; Sobibor (mei 1942), ook in het oosten, voor de vergassing van Nederlandse, Franse en Poolse Joden; en Treblinka (juli 1942), ten noordoosten van Warschau, bestemd voor de moord op de Joden uit het getto van Warschau en van overal uit Polen. Nadat de gaskamers en crematoria waren voltooid kon daar de dood door verstikking uitgevoerd worden. Tussen juli en november 1942 bereikte het moorden een hoogtepunt. Vele honderdduizenden werden per trein naar de vernietigingskampen gestuurd. In deze periode werden meer dan twee miljoen Joden in de gaskamers gedood.

Aktion Reinhardt

Geschatte dodenaantallen:⁷

Belzec	435.000 doden
Sobibor	170.000 doden
Treblinka	850.000 doden

4.2 Auschwitz

Chelmino en het concentratiekamp Majdanek, tegen het Poolse Lublin aangebouwd, deden vanaf 1942 ook dienst als vernietigingskamp, net als het voormalige kazernecomplex Auschwitz. Vanaf mei 1940 werd Auschwitz geschikt gemaakt voor het gevangenhouden van Poolse tegenstanders van het naziregime. Later kwamen er ook mensen met andere nationaliteiten: krijgsgevangenen, politieke en ideologische tegenstanders van de nazi's, opgepakte verzetsmensen en invaliden. In maart 1941 werd begonnen met de bouw van het kamp Birkenau, op enkele kilometers van Auschwitz. In september 1941 werd in de crematoria voor het eerst geëxperimenteerd met het dodelijke gas Zyklon-B.

In het voorjaar van 1942 werd Birkenau in gebruik genomen. Nu functioneerde Auschwitz ook als vernietigingskamp. Vanaf maart 1942 arriveerden de eerste treinwagons met Joden. Eind 1942 werden de eerste Sinti en Roma naar Birkenau gedeporteerd. Anders dan in de kampen van *Aktion Reinhardt* vond hier na aankomst de zogenaamde 'selectie' plaats: voor arbeid geschikte gedeporteerden werden gescheiden van degenen die onmiddellijk naar de gaskamers werden gebracht. De gaskamers waren eerst geïmproviseerde bunkers, maar in 1944 werden in Birkenau grote, nieuwe gaskamers in gebruik gesteld. De spoorlijn werd tot in het kamp doorgetrokken, zodat duizenden mensen per dag konden worden vermoord. Met de komst van de Hongaarse Joden in mei 1944 bereikte de vernietiging van de Joden in Auschwitz-Birkenau een hoogte-

Gaskamer in Auschwitz
Bron: Beeldbank W02 — NIOD

punt. Deze massale, industriële moord op meer dan één miljoen mensen maakte van Auschwitz een symbool voor de moord op de Joden.⁸

Auschwitz als symbool voor de Holocaust

Auschwitz-Birkenau, het zeven kilometer verder gelegen Monowitz en de ongeveer veertig nevenkampen die er in de buurt kwamen, ontwikkelden zich tot het grootste complex van concentratie- en vernietigingskampen.

Op 27 januari 1945 bevrijdde een voorhoede van het Rode Leger de 7000 gevangenen die nog in het kamp waren. In Auschwitz zijn ongeveer 1,3 miljoen mensen vermoord. In de jaren negentig is 27 januari door de Verenigde Naties uitgeroepen tot internationale Holocaust Memorial Day.

5. Jodenvervolging in andere landen

Bondgenoten van nazi-Duitsland namen deel aan de Jodenvervolging, soms uit eigen beweging, soms onder druk van Duitsland. In Kroatië, Slowakije en Roemenië kwamen talloze Joden door

28 vervolging om het leven. Bulgarije weigerde echter de eigen Joden uit te leveren. Ook Finland bood met succes weerstand tegen de vervolgingspolitiek van de Duitsers. In het niet-bezette deel van Frankrijk leverde het Vichy-regime alleen buitenlandse Joden uit.

In de bezette gebieden werden de lokale autoriteiten ook geconfronteerd met de nazipolitiek van vervolging. De Duitse bezettingsautoriteiten ijverden voor deportatie van de Joden. Na de deportatie van buitenlandse Joden op 26 maart 1942 uit bezet Frankrijk werd de Jodenster als herkenningsteken ingevoerd en begon de systematische vervolging van alle Joden. Dat gold ook voor Nederland en België. Uit Nederland vertrokken, met behulp van de lokale autoriteiten, zonder onderbreking deportatietreinen. Niet alleen naar Auschwitz, maar ook naar Sobibor. Het percentage Joden in Nederland dat de oorlog overleefde was hierdoor relatief laag.

Denemarken behield volgens een verdrag met Duitsland een semi-onafhankelijke status. Toen de Duitsers ook hier maatregelen namen om de Joodse bevolking te vervolgen, slaagde het verzet erin 7000 (van de 8000) Joden veilig naar het neutrale Zweden te evacueren. Andere Deense Joden werden naar het kamp Theresienstadt gedeporteerd, een van de wachtkamers voor het transport naar de vernietigingskampen. In Griekenland vond een systematische vervolging van de Joden plaats. Vanaf maart 1943 werd de grote Joodse gemeenschap van Thessaloniki op transport naar Auschwitz gezet.

In Italië voerde het fascistische regime van Mussolini geleidelijk antisemitische wetgeving in. Na de bezetting door nazi-Duitsland was systematische vervolging van de Joden er aan de orde van de dag. In Hongarije was sprake van vervolging en opsluiting van de Joden door Hongaarse rechts-militante groepen. De Joden werden door het eigen regime echter niet uitgeleverd aan de Duitsers. Na de bezetting door nazi-Duitsland in maart 1944 werden alsnog 437.000 Hongaarse Joden weggevoerd naar Auschwitz — de meesten van hen werden daar vermoord.

5.1 De Jodenvervolging in Nederland

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. Vijf dagen later volgde de capitulatie. Na een paar weken stelden de Duitsers een burgerlijk bestuur in onder leiding van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Ondanks geruststellende beloftes werden al snel anti-Joodse maatregelen ingevoerd. In oktober 1940 moesten alle ambtenaren een verklaring ondertekenen waarin stond of ze wel of geen Jood waren, de zogenaamde ariërverklaring. Een maand later werden op Duits bevel alle Joodse ambtenaren op non-actief gesteld en daarna ontslagen. Antisemitische acties op straat en in openbare gelegenheden werden door de bezetter gesteund. Het werd de Joden steeds meer onmogelijk gemaakt aan het openbare leven deel te nemen. Vanaf augustus 1941 mochten Joodse leerlingen alleen deelnemen aan apart Joods onderwijs. De bezetter vormde in Amsterdam een Joodse Raad, met de notabelen Abraham Asscher en David Cohen als voorzitters. De raad leek ruimte te bieden voor zelfbestuur, maar de bezetter gebruikte de Joodse Raad in de praktijk als instrument bij de Jodenvervolging. Ook andere Nederlandse instanties verleenden direct of indirect medewerking aan het bezettingsregime.

Deportatietrein Frankrijk
Bron: Beeldbank W02 — NIOD

Eind juni 1942 kreeg de Joodse Raad opdracht mee te werken aan het oproepen van de Joden voor vertrek naar het oosten. Als doorgangskamp in Nederland fungeerde het voormalige vluchtelingenkamp Westerbork in Drenthe. Alle Joden in Nederland waren inmiddels geregistreerd. Vanaf juli 1942 moesten Joden zich melden voor vertrek. Zij werden beroofd van hun bezittingen, op wat reisbagage na. Ook werden Joden bij razzia's op straat gearresteerd of thuis opgehaald, vaak door bijzondere eenheden van de Nederlandse politie. Enkele duizenden Joden konden bij landgenoten onderduiken.

Op 16 juli 1942 vertrok de eerste trein met meer dan 2000 joden vanuit Westerbork naar Auschwitz. Een jaar later was de deportatie van de Joden uit Nederland vrijwel voltooid. Ook een deel van de Roma werd via Westerbork gedeporteerd. Een aantal treinen had het vernietigingskamp Sobibor als eindbestemming.

OPROEPING!

Aan

L 185 No. 9

Cypresstr 82 Den Haag.

U moet zich voor eventueele deelname aan een, onder politietoezichtstaande, werkverruiming in Duitschland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hoghalen, begeven.

Daartoe moet U op 18 AUG. 1942 om 1.00 uur

op de verzamelplaats DEN HAAG STAATSSPOOR — ZIE BIJLAGE aanwezig zijn

Als bagage mag medegenomen worden:

- 1 koffer of rugzak
- 1 paar werklarzen
- 2 paar sokken
- 2 onderbroeken
- 2 hemden
- 1 werkpak
- 2 wollen dekens
- 2 stel beddengoed (overtrek met laken)
- 1 eetnap
- 1 drinkbeker
- 1 lepel en
- 1 pullover
- handdoek en toiletartikelen

en eveneens marschproviand voor 3 dagen en de voor die tijd geldige distributiekarten. De mee te nemen bagage moet in gedeelten gepakt worden.

a. **Noodzakelijke reisbehoeften**
daartoe behooren: 2 dekens, 1 stel beddegoed, levensmiddelen voor 3 dagen, toiletgerei, etensbord, eetbestek, drinkbeker,

b. **Groote bagage**
De onder b. vermelde bagage moet worden gepakt in een stevige koffer of rugzak, welke op duidelijke wijze voorzien moet zijn van **naam, voornamen, geboortedatum en het woord „Holland”**.
Gezinsbagage is niet toegestaan.

Het voorgaande moet nauwkeurig in acht genomen worden, daar de groote bagage in de plaats van vertrek afzonderlijk ingeladen wordt.

De verschillende bewijs- en persoonspapieren mogen **niet bij de bagage verpakt worden**, doch moeten, voor onmiddellijk vertoon gereed, medege dragen worden.

De woning moet ordelijk achtergelaten en afgesloten worden, de huissleutels moeten worden medegenomen.

Niet medegenomen mogen worden: levend huisraad.

K 372

Deportatie vanuit Amsterdam, 20 juni 1943
Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

Na de oorlog was er van de Joodse gemeenschap in Nederland weinig meer over. De overlevenden probeerden, soms tegen een stemming van opnieuw oplaaierend antisemitisme in, opnieuw een bestaan op te bouwen. Vaak waren hun bezittingen gestolen. Velen onder hen kozen voor emigratie naar Israël, naar de VS of naar elders.⁹

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonden er in Nederland ongeveer 141.000 Joden. Onder hen zo'n 25.000 vluchtelingen uit Duitsland. Tijdens de oorlog werden ongeveer 107.000 Joden uit Nederland gedeporteerd naar het door nazi-Duitsland veroverde Polen. Slechts een paar duizend van hen keerden terug. Het percentage Joden in Nederland dat werd vermoord was uitzonderlijk hoog: 75% van het totaal aantal Joodse inwoners. In België was dat 40%, in Frankrijk 25%. Er is niet één bepaalde verklaring voor dit hoge percentage voor Nederland. Er is gewezen op de mate van integratie van de Nederlandse Joden, op de geografische beperkingen voor verzet, maar ook op de medewerking van Nederlandse instanties aan de bezetter en op de aard van het bezettingsregime. Ook waren er belangrijke regionale verschillen.

'Der Ewige Jude'
Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

6. De slachtoffers

'De taal heeft geen woorden voor het beschrijven van de misdaad [...].'¹⁰
Primo Levi, auteur en overlevende van de kampen

Het schrijven over het lot van de slachtoffers doet nooit recht aan het leed dat ze hebben ondergaan. Getuigenissen van overlevenden vormen een belangrijke bron voor de weergave van de ervaringen van de slachtoffers van de Holocaust.

Tegen 1942 leefden de meeste Joden in Polen en Oost-Europa in getto's of geïsoleerd in delen van steden of dorpen. De levensomstandigheden waren schrikbarend slechter geworden: velen, onder wie veel kinderen en ouderen, stierven door honger en uitputting. Tijdens de grote vervolgings- en vernietigingsacties van 1942 werd het nog ernstiger: SS en politie sleurden mensen uit hun huizen. Gehandicapten en kinderen werden vaak ter plaatse neergeschoten. Ook op pogingen om te vluchten of op ongehoorzaamheid volgde direct de kogel. Soms vond er een selectie plaats, waarna Joden die in staat waren voor de Duitsers te werken en hun families voorlopig konden blijven. Zij moesten aanzien dat de overigen werden meegenomen. In Oost-Polen werden de Joden veelal buiten de bebouwde kom doodgeschoten. In het westen werden zij verzameld op stations en onder erbarmelijke omstandigheden, zonder voorzieningen, in overvolle goederenwagons op transport gezet naar de vernietigingskampen. In

die kampen werden ze uit de trein gehaald door Trawniki — hulpkrachten, vaak uit Oekraïne afkomstig. Deze hulpkrachten waren, soms als oud-krijgsgevangenen, opgeleid in het kamp Trawniki. Van de slachtoffers werd vervolgens alles afgenomen: bezittingen, sieraden, geld en kleding. Vervolgens werden hun haren afgeschoren. Vaak werd de Joden verteld dat zij zouden gaan douchen, ter ontsmetting. Zo werden zij de gaskamers binnengeleid. Enkele Joden werden geselecteerd om in *Sonderkommandos* te werken in de gaskamers. Zij werden gedwongen de lichamen uit de gaskamers te halen, het goud en zilver uit de gebitten te verwijderen en de lijken weg te brengen. Aanvankelijk werden de lijken in massagraven gestort, maar toen deze vol waren, werd overgegaan op verbranding van de lijken in crematoria. Ook hier moesten de Joodse *Sonderkommandos* het zware werk doen.

Roma en Sinti

Ook Roma en Sinti werden door het nationaalsocialistische Duitsland vervolgd en vermoord. Roma en Sinti, door anderen wel zigeuners genoemd, stonden al eeuwen bloot aan discriminatie en vervolging. Na het aan de macht komen van de nationaalsocialisten in Duitsland in 1933 werd deze vervolging geïntensiveerd. Net als de Joden werden ze als een bedreiging voor de maatschappij beschouwd. Roma en Sinti werden in kampen opgesloten, ook vond er sterilisatie plaats. Ook Roma en Sinti werden per trein naar kampen in Oost-Europa gedeporteerd. In Auschwitz-Birkenau werd een speciaal *Zigeunerlager* ingericht, waarvan in augustus 1944 alle inwoners werden vermoord. Over het totaal aantal slachtoffers bestaan verschillende schattingen. Deze lopen uiteen van 100.000 tot 300.000.

6.1 (Joods) verzet

Toen in het voorjaar van 1942 duidelijk werd dat de Duitsers de getto's gingen ontruimen, kreeg de voorzitter van de *Judenrat* van het getto van Warschau, Adam Czerniakov, de opdracht elke dag 5000 Joden voor transport aan te wijzen. Omdat hij hun lot voorzag en de gebeurtenissen niet kon voorkomen, pleegde Czerniakov zelfmoord. Bijna dagelijks werden inwoners van het getto in treinen naar het vernietigingskamp Treblinka gebracht. Begin september 1942 verzamelden de Duitsers alle Joden in het getto van Warschau die niet voor arbeid geschikt werden bevonden. In een paar weken werden meer dan 250.000 mensen, onder wie bijna alle kinderen, weggevoerd en vermoord.

In 1943 werden de resterende Joden in het oosten verder in concentratiekampen bijeengebracht. Toen ook de Joden die waren overgebleven in het getto van Warschau gedeporteerd zouden worden, brak daar een wanhopige, maar felle opstand uit. Bij de onderdrukking ervan verloren duizenden Joodse strijders het leven. Ook op andere plaatsen kwamen opstanden voor, bijvoorbeeld in het getto van Bialystok. Zelfs in de vernietigingskampen Treblinka en Sobibor braken opstanden uit. In Sobibor lukte het een aantal gevangenen uit het kamp te ontsnappen en zich bij het verzet aan te sluiten.

Ontruiming van het getto van Warschau, 1943
Bron: Beeldbank WO2 — NIOD

Ook op andere wijze kwamen Joden in verzet tegen de vervolging. Velen probeerden te vluchten, zich te verbergen of onder te duiken, met steun uit de bevolking. Anderen namen deel aan verzetsactiviteiten of sloten zich aan bij partizanen. Verzet en opstanden hadden echter vaak represailles tot gevolg. Bij deze vergeldingsacties werden in de regel veel onschuldige mensen door de Duitsers gedood. Dat waren 'gewone' burgers, maar ook Joden. Bij de *Aktion Erntefest* in november 1943 werden door SS-eenheden en politie in een paar dagen 42.000 Joden uit verschillende kampen doodgeschoten. Een deel van de voor arbeid geschikte Joden werd samengebracht in resterende concentratiekampen.

6.2 Reacties

Hulp voor de Joden van buitenaf kwam er nauwelijks. In een aantal gevallen werd er op een inventieve manier ingegrepen. Een bekend voorbeeld is de Zweedse diplomaat Raoul Wallenberg, die in Boedapest duizenden Joden redde door Zweedse paspoorten te verstrekken. Ondanks deze en andere individuele acties kon de volkerenmoord niet worden verhinderd. Spaarzame,

maar accurate berichten over de massale moorden kwamen wel bij de geallieerden terecht. Bijvoorbeeld via de SS-officier Kurt Gerstein, die het risico nam over de gang van zaken in Belzec naar het buitenland te berichten.

‘[...] Een paar minuten later arriveerde de trein uit Lemberg (Lviv), 45 wagons lang en met 6000 mensen. Van hen waren er al 1450 dood bij aankomst. Achter de raampjes met prikkeldraad doodsbange kinderen, jongeren, mannen en vrouwen. Nadat de trein was binnengereden, openden 200 voor de taak uitgeruste Oekraïners de deuren en haalden de leren zweep over de mensen. Hierna kropen de joden uit de wagon.

Instructies dreunden uit de luidspreker, gaf hun het bevel om zich uit te kleden en om protheses en brillen af te doen. Een joods jongetje deelde stukjes touw uit om schoenen bij elkaar te houden. Alle kostbaarheden en geld moesten worden afgegeven bij het loket Kostbaarheden, waarvoor geen bon of bewijs werd gegeven. Vrouwen en jonge meisjes moesten hun haar laten afknippen in de kappershut.

[...] Ze kwamen steeds dichterbij de plek waar Wirth en ik stonden, voor de gaskamers. Mannen, vrouwen, jonge meisjes, kinderen, baby's, kreupelen, allemaal poedelnaakt liepen ze, achter elkaar in een rij, voorbij. Op de hoek stond een flinke SS'er, met een luide zalvende stem. "Niets zal jullie gebeuren," zei hij tegen de arme zielepoten. "Alles wat je moet doen is diep inademen. Dat versterkt de longen. Inhaleren betekent voorkomen van infectieziekten. Het is een goede manier om te desinfecteren." Ze vroegen wat er met hen ging gebeuren. Hij vertelde: "De mannen moeten huizen bouwen en wegen aanleggen. Maar vrouwen worden daartoe niet verplicht; zij doen het huishouden of helpen in de keuken." Voor een paar van die arme stakkers was dit een laatste strohalm, genoeg om ze zonder verzet de gaskamers in te krijgen. De meesten wisten de waarheid. De stank maakte wel duidelijk wat hun lot was. Ze liepen een smalle trap op en de gaskamers in, de meeste zeiden geen woord, vooruit geduwd door degenen achter hen. Een Jodin van ongeveer veertig, met ogen als vuurkolen, vervloekte haar moordenaars. Aangespoord door kapitein Wirths zweepslagen verdween ook zij in de gaskamer. Velen baden, terwijl anderen vroegen: "Wie geeft ons water om de doden te wassen?"¹¹

Kurt Gerstein, SS-officier, 1942

Zijn berichten en die van anderen hadden geen hulp voor de slachtoffers tot gevolg. De gruwelverhalen werden soms niet geloofd. Onbegrip, ongeloof en onwil stonden hulp aan de vervolgte Joden in de weg. Ingrijpen paste niet in de geallieerde strategie, die de algemene overwinning boven alles stelde.

7. Het einde van de oorlog, het einde van de vervolging

Bij de naderende nederlaag van het Derde Rijk en door het oprukken van het Rode Leger reali-

36 seerden de nazi's zich dat de massagraven ontdekt zouden kunnen worden. Er werd opdracht gegeven de sporen van de misdaden van het naziregime uit te wissen. Lijken werden opgegraven en verbrand. Resten van vernietigingskampen werden met de grond gelijk gemaakt. Maar het lukte bij lange na niet de bewijzen van de massamoord te laten verdwijnen. Auschwitz werd op 27 januari 1945 door het Rode Leger bevrijd. Het werd het symbool voor de Holocaust.

In de laatste fase van de oorlog pleegden Duitse SS-eenheden en politie nog talrijke wreedheden. Gevangenen werden alsnog vermoord. In concentratiekampen werden overlevenden gedwongen in westelijke richting te trekken. Soms per trein, maar vaak te voet, onder erbarmelijke omstandigheden. Zelfs op de terugtocht schrokken de SS-bewakers er niet voor terug de zwakken of mensen die probeerden te vluchten te vermoorden. Velen stierven ook door ziekte. De tochten staan bekend als 'dodenmarsen'.

Overlevenden kwamen in kampen in het westen terecht. Uiteindelijk werden ze daar door de geallieerden bevrijd. Velen stierven daarna nog door ziekte en uitputting. De anderen moesten leven met de herinnering aan het doorstane leed en met het besef dat velen van hun familieleden en vrienden de vervolgingen niet hadden overleefd. De levende Joodse cultuur in Europa was weggeslagen, maar het antisemitisme in de naoorlogse samenleving bleek niet verdwenen. Veel moed was voor de overlevenden nodig om in Europa, Israël of elders, een nieuw leven op te bouwen. Lang was het voor velen te ingrijpend om over hun ervaringen te vertellen. De laatste decennia is geprobeerd hun getuigenissen en herinneringen zoveel mogelijk vast te leggen.

8. Nasleep en berechting

Het aantal daders van de volkerenmoord — organisatoren op afstand en voltrekkers van de misdaden ter plaatse — loopt in de honderdduizenden. Van 22 november 1945 tot 31 augustus 1946 vonden in de Duitse stad Neurenberg processen plaats. Deze processen waren grootschalig opgezet met vier rechters en vier aanklagers, afkomstig uit de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en Frankrijk. Het hof kwam bij elkaar in 403 zittingen, hoorde 166 getuigen en bestudeerde duizenden attesten en honderdduizenden documenten. Er stonden 24 mannen terecht, die werden beschouwd als de belangrijkste oorlogsmisdadigers. Twaalf van hen kregen de doodstraf. De termen genocide en Holocaust waren nog niet in gebruik. De verdachten werden onder andere aangeklaagd voor misdaden tegen de mensheid en de menselijkheid. Sinds 1946 zijn er veel processen gevoerd, tot 2011 aan toe, maar veel verdachten bleven ongestraft.

Van groot belang voor het internationale bewustzijn is het proces tegen Adolf Eichmann geweest in Jeruzalem in 1961. Eichmann had na de oorlog weten te ontkomen naar Zuid-Amerika, waar hij uiteindelijk in Argentinië werd gekidnapt door de Israëlische geheime dienst. Hij werd veroordeeld tot de doodstraf. Zijn proces heeft de Holocaust internationaal in de belangstelling gebracht. De belangrijke vraag naar de individuele verantwoordelijkheid voor medeplichtigheid en daderschap werd voor ieder die het horen wilde luid en duidelijk gesteld.

Neurenberg processen. Voorste rij: Goering, Hess, Von Ribbentrop, Keitel, Rosenberg, Frank, Frick, Streicher, Funk, Schacht. Achterste rij: Donitz, Raeder, Von Schirach, Sauckel, Jodl, Von Papen, Seyss-Inquart, Speer, Von Neurath en Fritsche

Ten slotte

In totaal werden ongeveer 5,7 miljoen Joden vermoord. Het doel alle Joden te vermoorden werd niet bereikt. Dat is een belangrijk gegeven voor de betekenis van de Holocaust. Het doel alle Joden te vermoorden bepaalt samen met het moorddadig antisemitisme, de massale executies, de rationele organisatorische operaties, de deportatietreinen en de als 'industrie' opgezette vernietigingskampen het specifieke karakter van de Holocaust.